

Overgangsjustis i Telemark 1945–1952

Transitional justice in Telemark county 1945–1952

Baard Herman Borge

Professor, Handelshøgskolen ved UiT i Harstad

baard.h.borge@uit.no

Lars-Erik Vaale

Universitetslektor, Handelshøgskolen ved USN i Bø

lars-erik.vaale@usn.no

Sammendrag

I denne artikkelen settes det omfattende norske rettsoppjøret slik det ble gjennomført i Telemark, inn i en større, internasjonal ramme. I mai 1945 var det autoritære NS-regimet falt, og en overgang tilbake til demokrati hadde funnet sted. I slike situasjoner må nye makthavere ta stilling til hvordan overgrep begått av deres forgjengere skal håndteres. En del land har avstått fra å straffefølge borgere som støttet det gamle regimet. Andre har, som Norge etter frigjøringen, stilt et større eller mindre antall personer for domstolene. Et alminnelig trekk ved overgangsjustis, som finner sted i en unntakspreget og ofte følelsesladet situasjon, er at fremgangsmåtene som velges, til dels er andre enn dem som gjelder under normale rettstilstander. Vanlige, rettsstatlige prinsipper kan derfor bli strukket langt, noen ganger også brutt. Artikkelen drøfter hvordan karakteristiske trekk ved overgangsoppgjør kom til uttrykk lokalt i Telemark. Tross enkelte særtrekk, blant annet fraværet av dødsdommer, fremstår avviklingen av oppjøret som representativ for landet som helhet. En rekke sider ved straffeprosessen i Telemark kan kritiseres om den vurderes ut fra normale krav til rettssikkerhet. Mange av de dømte fikk også der, tross et preg av overgangsjustis, imidlertid en fortjent straff etter grundig rettsbehandling.

Nøkkelord

Rettsoppjøret, Nasjonal Samling, overgangsjustis, Telemark fylke

Abstract

In this article, the extensive Norwegian post-war treason trials, as they were carried out in Telemark county, are placed in a broader international framework. In May 1945, the authoritarian NS regime had fallen and a transition back to democracy had taken place. In such situations, the new powers that be must decide how abuses committed by their predecessors should be handled. Several countries have refrained from prosecuting supporters of old regimes. Others, like Norway after liberation, have put a greater or lesser number of people before the courts. A general feature of transitional justice, which takes place in an exceptional and often emotionally charged situation, is that the methods chosen are partially different from those that apply under normal legal conditions. Ordinary principles of the rule of law can therefore be stretched, and sometimes even broken. The article discusses how characteristic features of transitional justice were expressed locally in Telemark. Despite certain special features, including the absence of death sentences, the implementation of the legal reckoning appears representative of the country as a whole. Several aspects of the criminal process in Telemark county can be criticized if they are assessed on the basis of normal requirements for due process. Still, many of the convicts received well-deserved punishment there after thorough legal proceedings, despite there being a distinct touch of transitional justice.

Keywords

The treason trials in Norway, Nasjonal Samling, transitional justice, Telemark county

Innledning

Den 9. mai 1945, dagen etter frigjøringen, offentliggjorde den førkrigsoppnevnte og nå gjeninnsatte fylkesmannen i Telemark, Kornelius Bergsvik (1889–1975), en kunngjøring. Alle som var mistenkte for landsforræderi, ville nå bli arrestert, for i neste omgang å få sin velfortjente straff ved domstolene, skrev Bergsvik. Han var selv blitt avsatt av NS-regimet 10. oktober 1940.¹ Fylkesmannen oppfordret samtidig alle til å opptre med verdighet og selvdisiplin, slik at oppgjøret kunne foregå i rettslige former og ikke utarte til folkejustis.² Dermed var rettsoppgjøret i gang i Telemark, som overalt ellers i Norge.

Bilde 1. Kornelius Bergsvik. Kilde: privatarkiv Baard Herman Borge.

Et autoritært regime var nettopp falt, og en umiddelbar overgang til demokrati hadde funnet sted. I slike situasjoner, som er kjent helt fra antikkens Hellas, må de nye makthaverne ta stilling til hvordan overgrep begått av deres forgjengere skal håndteres.³ Historisk sett har nye eller gjenopprettede demokratier valgt en av to grunnleggende former for overgangsrettferdighet. En del land har avstått fra å straffeforfølge de som støttet det gamle regimet. Andre har, som Norge etter frigjøringen, stilt et større eller mindre antall slike personer for domstolene. I henhold til statsvitenskapelig teori om overgang fra diktatur til demokrati skyldes variasjonen mellom land i hovedsak forskjeller ved konteksten. Sannsynligheten for et juridisk oppgjør med fortiden er større hvis det gamle regimet kollapset, enn om overgangen skjedde som følge av forhandlinger. Er den nye, demokratiske regjeringen sterk og

1. Vaale 2023: 56. Bergsvik, fylkesmann fra 1939, ble ikke formelt gjeninnsatt i embetet før 01. september 1945. Grunnen til utsettelsen var tvil om hans holdning under krigen, som Justisdepartementet vurderte som «svak», men ikke «uverdige». Innst. O. nr. 58 (1948): 77–83
2. Kragerø Blad 1945: 1; Vaale (upublisert): 54
3. Linz & Stepan 1996; Elster 2006; Elster 2004: 13

det autoritære regimets tidligere støttespillere tilsvarende svake, øker også det sjansene for rettslige oppgjør.⁴

Overgangsteori, også kalt transitologi, ble først utviklet av statsvitere for å analysere demokratisering i Sør-Europa og andre verdensdeler fra og med slutten av 1970-årene. Ikke desto mindre er teoriretningen også til hjelp om vi vil forstå regimeendring og overgangsjustis før det tidspunktet. Det er nemlig klare paralleller mellom overgangene tilbake til demokrati i Norge og andre vesteuropeiske land etter tysk okkupasjon i 1944–1945 og senere «bølger» av demokratisering internasjonalt. Et nyttig teoretisk perspektiv i analysen av det norske rettsoppgjøret er derfor å betrakte det som et overgangsoppgjør der et gjenreist demokrati gjør opp med det falne, autoritære regimet.⁵

Overgangsjustis

Oppgjøret med medlemmene av Nasjonal Samling (NS), som beskjeftiget politi og domstoler helt til 1952,⁶ er et godt eksempel på hvordan visse kontekstuelle forhold legger til rette for en omfattende straffeprosess, den største i norsk historie. Straks Tyskland kapitulerte, brøt Vidkun Quislings (1887–1945) NS-regime sammen. Hans tilhengere var fra da av i realiteten maktesløse og prisgitt London-regjeringen. Den hadde på sin side høy legitimitet i opinionen og var fast bestemt på å straffe samtlige NS-medlemmer ved hjelp av ny særlov-givning.⁷

Som ved andre vidtfaavnende rettsoppgjør var en viktig tilleggsforutsetning at NS-regimet hadde hatt liten støtte i befolkningen. Et land som illustrerer hvordan konteksten tvert imot kan forhindre et rettslig oppgjør, er Chile. Der skjedde gjeninnføringen av demokrati i 1990 etter en forhandlingsprosess som munnet ut i en pakt mellom regimet og opposisjonen, som regulerte overgangen (overgangspakt). Og verken hæren eller den gamle eliten var interesserte i å straffeforfølge Augusto Pinochet (1915–2006) og de mange som hadde støttet hans langvarige, brutale militærregime. De nye, demokratiske maktøverne kunne derfor vanskelig igangsette noe rettsoppgjør.⁸

Mens Chile fra og med 1990 viser hvordan et overgangsoppgjør kan utebli helt der samfunnsbetingelsene er tilstrekkelig forskjellige fra situasjonen i Norge ved frigjøringen, har etterkrigsoppgjørene i Danmark, Frankrike, Nederland og Belgia rimeligvis mange likhetstrekk med det norske. Også deres rettslige oppgjør gjaldt egne borgere, mistenkte for å ha bistått den tyske okkupasjonsmakten på utilbørlig vis og dermed begått straffbart forræderi. Som i Norge la både maktforholdene og stemningen i opinionen godt til rette for umiddelbar, omfattende straffeforfølgelse. Men ikke noe sted ble det relative omfanget så stort som i Norge.

Sammenligner vi de fem landene ut fra antallet som ble straffet per 100 000 innbyggere, var det i Danmark og Frankrike 300, i Nederland 700, i Belgia 963 og i Norge hele 1 400.⁹ Et særtrekk ved Norges tilfelle som ikke påvirket selve omfanget, men medførte hardere straffer, er motstandsbevegelsens innflytelse over utformingen av eksilregjeringens anordninger.¹⁰ Av en norsk befolkning som i 1945 talte tre millioner, ble nær 93 000 menn og kvin-

4. Larsen 1998: 245–250; Skaar og Andreassen 1998: 30–32, 245–250; Borge 2019: 215–216; Borge & Vaale (under utgivelse)

5. Larsen 1998: 236, 252, 269

6. Ellingsen 1993: 160–161

7. Borge & Vaale (under utgivelse)

8. Golob 2002: 22; Britannica 2023

9. Borge 2012: 18–20

10. Borge & Vaale 2021: 113–114

Bilde 2. Først i 2001–2005 ble Augusto Pinochet forsøkt stilt for retten, men han døde før han fikk noen dom. Kilde: Privatarkiv Baard Herman Borge.

ner i perioden frem til 1951–1952 etterforsket, de fleste på grunn av mistanke om straffbart landssvik.¹¹ Selv om oppgjørets hoveddel da var avsluttet, kom landssviksaker opp i Høyesterett frem til midten av 1960-årene. Omkring 2/3 av alle sakene under oppgjøret gjaldt NS-medlemskap eller frivillig fronttjeneste på tysk side. Rettsoppgjøret var først og fremst et oppgjør med partiet NS, i stor grad etter et prinsipp om kollektiv skyld.¹²

Det var som regel NS-sakene som endte med idømmelse av straff, ettersom det formelle partimedlemskapet i regelen ble behandlet som bevis på forsettlig landsforræderi. De øvrige sakene, ikke minst dem som handlet om mulig økonomisk landssvik, ble i atskillig større utstrekning henlagt eller avgjort med frifinnelse.¹³ Mye av kritikken mot rettsoppgjøret har vært av juridisk art og dreid seg om bruken av provisoriske anordninger vedtatt av eksilregjeringen i London. Landssvikanordningen av 15. desember 1944 var kontroversiell fordi den kriminaliserte medlemskap i NS, også for dem som var innmeldt i partiet før

11. Kriminelle handlinger som tortur og drap samt profitørvirksomhet hørte også til de etterforskede sakene

12. Den britisk-amerikanske historikeren Tony Judt (1948–2010) benyttet betegnelsen «collective indictment». Begrunnelsen hans var at alle NS-medlemmer i utgangspunktet ble ansett som skyldige i forsettlig landssvik. Judt 2007: 45; Shammass 2016: 332–333

13. Borge & Vaale 2018: 67–68

den datoen.¹⁴ Den tilbakevirkende krigsforbryteranordningen av 4. mai 1945 og loven som 14. februar 1946 innførte forelegg på fengsel i inntil ett år, er også blant bestemmelsene som har fått mye juridisk kritikk.¹⁵

Bruk av ny særlovgivning er typisk for overgangsoppgjør; det samme er nye og videre fortolkninger av eksisterende straffelovgivning.¹⁶ I det hele tatt er jussens rolle i overgangsoppgjør fundamentalt forskjellig fra juss under stabile, langvarige regimer.¹⁷ Et av de juridiske problemene ved overgangsjustis er at man ofte idømmer straff med hjemmel i lover som gis virkning bakover i tid.¹⁸ Et annet problem er at man straffer personer som handlet i samsvar med de forrige myndighetenes direktiver. Er det nye regimet berettiget til å gjøre det, eller brytes da rettsstatlige prinsipper?¹⁹ Et tredje juridisk problem er hvordan man på individnivå i ettertid skal gradere skyld og straff, gitt de mange grense- eller gråsonetilfellene som oppstår.²⁰ Det sistnevnte problemet forsterkes av at mistenkte eller tiltalte gjerne behandles med liten vilje til å se nyanser, basert på en underliggende forestilling om kollektiv skyld.²¹ Et overordnet trekk ved overgangsjustis, som finner sted i en eksepsjonell og ofte følelsesladet situasjon, er at fremgangsmåtene som velges, til dels er andre enn dem som gjelder under normale rettstilstander. Vanlige, rettsstatlige prinsipper kan derfor bli strukket langt, noen ganger også brutt.²² Følgen er da at rettsikkerheten til mistenkte og tiltalte blir svekket i større eller mindre grad. Overgangsoppgjør kjennetegnes ofte av grove brudd på rettsstatens prinsipper, hevder filosofen Jon Elster (f. 1940).²³ Tilfeldig interneering, irregulær fangebehandling, forhåndsantakelse om skyld (skyldpresumpsjon) og andre avvik fra normal rettspraksis forekommer hyppig.²⁴ Også i normale tider finnes en spenning mellom den enkeltes frihet og samfunnets behov for kontroll og straff, men det er i unntakstilstander at individets rettsikkerhet blir satt på den største prøven.²⁵

I det følgende skal vi med utgangspunkt i overgangsteori se nærmere på den praktiske gjennomføringen av rettsoppjøret i Telemark med sideblikk på landet ellers. I hvilken grad kom karakteristiske trekk ved overgangsoppgjør til uttrykk lokalt i Telemark? Var fylket, som ofte blir kalt et Norge i miniatyr, også typisk på dette området? Og hva var eventuelt avvikende ved oppjøret der slik det forløp etter frigjøringsdagen 8. mai 1945? Nyten av teori er i dette tilfellet både at det setter oppjøret lokalt inn i en større forståelsesramme, og at det gir føringer for hvilke hendelser i Telemark som er relevante. En kortere og mindre teoretisk versjon av denne artikkelen ble publisert i *Telemark historie* i 2021.²⁶ Mens det å fokusere på Telemark i en lokalhistorisk sammenheng er helt naturlig, tjener begivenhetene i fylket her som et eksempel på typiske trekk ved overgangsjustis som generelt fenomen, både nasjonalt og internasjonalt.

14. Om den juridiske kritikken av rettsoppjøret, som særlig dreide seg om grunnlovsspørsmål, se Borge & Vaale 2018

15. Borge & Vaale 2018: 206–214; Vaale & Borge 2022: 19–20

16. Borge & Vaale 2018: 93, 203, 229

17. Turner 2013: 199

18. Elster 2004: 7, 14. Noen mener forbudet mot tilbakevirkning i spesielle tilfeller bør oppheves for å hindre at ekstremt urett forblir ustraffet, jf. bl.a. Martens 2013: 220–222. Historikeren Peter Novick (1934–2012) konstaterte i sin tid at alle vesteuropeiske land som hadde vært okkuperte, tydde til bestemmelser som var tilbakevirkende, men kamuflerte det ved hjelp av juridiske og administrative triks. Novick 1968: 209

19. Neumann 2013: 43; Huyse 1995: 342

20. Huyse 2006: 165; Kirchheimer 1995: 356

21. Schandevyl 2018: 10; Huyse 1995: 345; Huyse 2006: 165

22. Borge & Vaale 2018: 13, 279–281; Huyse 2000: 158–159

23. Elster 2004: 141

24. de Figueiredo 2004: 44; Zalaquett 1995: 50–51

25. Graver 2015: 170

26. Borge 2021: 24–37

Artikkelen befinner seg faglig i et grenseland mellom historie, statsvitenskap og juss og bygger på en kombinasjon av flere forskjellige kilder. Vi har for det første benyttet statsviteren Stein Ugelvik Larsens (f. 1938) database med individuell informasjon om samtlige medlemmer av NS og NS' Ungdomsfylking samt frontkjempere og frontsøstre i Telemark og landet ellers.²⁷ Dessuten har vi gjort digitale søk i alle utgaver av *Breviksposten*, *Kragerø Blad*, *Porsgrunn Dagblad*, *Telemark Arbeiderblad* og *Varden* fra årene 1945–1948. I tillegg benytter vi lokalhistoriske verker, offentlig statistikk, offentlige utredninger samt historisk og juridisk faglitteratur.

Oppgjøret i tall

I bygd og by over hele fylket begynte politi og motstandsfolk fra Hjemmestyrkene (HS) allerede i maidagene i 1945 å pågripe NS-medlemmer, frontkjempere og andre mistenkte ved hjelp av navnelister utarbeidet på forhånd. I Tuddal ble de lokale «nazistene» først tatt med til Sauland og så videre til Jernbanebrygga på Notodden.²⁸ I Skien, Gjerpen og Solum ble de derimot ført til Odds Turnhall.²⁹ Slik ble et ukjent antall arresterte, trolig over ett tusen, etter hvert samlet i provisoriske interneringsleirer rundt i fylket. Den største var Miltenberg i Porsgrunn, der det på det meste befant seg nærmere 500 fanger.³⁰

For å kunne danne seg et helhetsinntrykk av gjennomføringen av oppgjøret lokalt og sammenligne med forholdene på nasjonalt nivå er det nødvendig å ta for seg tilgjengelig statistikk. Hvor mange NS-medlemmer og frontkjempere ble etterforsket i Telemark? Hvem var de, og hva ble utfallet i sakene mot dem? I databasen vi skal benytte, er det blant i alt 61 462 navn opplysninger om 2 918 personer fra Telemark.³¹ Er så NS-gruppen stor eller liten sammenlignet med andre fylker? Gitt at de 2 918 utgjør 4,8 prosent av alle personene vi har data om, og sett i forhold til at fylket den gangen hadde 4,2 prosent av Norges befolkning, kan vi slutte at oppgjørets omfang i Telemark bare lå marginalt over landsgjennomsnittet.³² Sett i forhold til befolkningsstørrelse var antallet NS-medlemmer i Telemark klart lavere enn i fylker som Oslo, Aker, Hedmark og Oppland, om enn høyere enn på Sør- og Vestlandet.³³

Hvem var så de 2 918 personene som i mai 1945 var bosatt i Telemark og ble etterforsket for mulig landssvik?³⁴ Ser vi på kjønnsfordelingen, der kvinnene utgjorde 33 prosent av de etterforskede i fylket mot 35 prosent i landet ellers, var også den nokså typisk. Forholdet mellom byene og bygdene innen Telemark fylke er også av interesse i denne sammenhengen: Hvor var det relativt flest som ble mistenkt, eventuelt også straffet for landssvik? På landsbasis sto NS-siden noe sterkere i byer enn i landdistrikter. I en tid da kun 1 av 4 nordmenn bodde i bykommuner, gjaldt det 41 prosent av alle i vår NS-database.³⁵

I Telemark var andelen byfolk i databasen 40 prosent, altså nesten identisk med landsgjennomsnittet. Ettersom byene i Telemark utgjorde så mye som 1/3 av befolkningen, viser

27. Larsen (upublisert)

28. Trae 2015: 424

29. Haakonsen 1995: 286

30. Skeie 2007: 398

31. Larsen (upublisert)

32. SSB 1950: 10

33. SSB 1954: 20

34. Landssvik ble innført som juridisk begrep gjennom landssvikanordningen av 15. desember 1944. Ordet fantes ikke i den borgerlige straffeloven av 1902, og juridisk teori brukte før krigen begrepene forræderi eller landsforræderi om forbrytelsene som nevnes i straffelovens §§ 83-97. Borge & Vaale 2018: 43

35. Larsen (upublisert)

tallene våre imidlertid også at bygdenes relative andel av NS-medlemmer og frontkjempere var noe større enn ellers i landet. En nærliggende forklaring på det er den økonomiske krisen som rammet telemarksbygdene i trettiårene. Mange velgere i Bø og i andre landkommuner kom da til å se NS som et alternativ til de etablerte partiene, noe som la grunnlaget for en viss oppslutning også under okkupasjonen.³⁶

Ut fra tallene vi har sett på så langt, er det ikke store forskjeller mellom mengden av NS-saker i Telemark eller den geografiske fordelingen av dem og hva som var typisk ellers i Norge. Hva ble så sluttresultatet av rettsoppjøret i Telemark? Hvor stor andel av fylkets NS-medlemmer ble straffet, og på hvilke måter? Tabell 1 viser hvordan forskjellige straffereaksjoner og andre utfall fordelte seg, sett i forhold til landet ellers. En slik sammenligning er nyttig fordi den viser om telemarkingene som hadde tilhørt «den andre siden», ble vurdert som mer eller mindre strafferettslig belastet under rettsoppjøret enn NS-folk andre steder.

Tabell 1. Utfall av landssviksaker. Prosent.

	Telemark	Øvrige fylker og utlandet
Forelegg	44,4	45,7
Dom	30	31,2
Henlagt, diverse grunner	15,5	14,1
Påtaleunntatelse	9,5	8,4
Frifinnelse	0,6	0,6
Sum	100 (2 656)	100 (47 990)

Som det fremgår av tabellen, er prosentfordelingen i venstre kolonne tilnærmet identisk med den til høyre. Andelen saker som endte med henleggelse eller påtaleunntatelse, var høyere i Telemark (25 prosent) enn andre steder (22,5 prosent), men forskjellen er ikke stor. Mønsteret var ellers ganske likt over hele landet ved at mer enn 3/4 av NS-medlemmene ble straffet. Det skjedde enten i form av et forelegg, typisk på bot og rettighetstap, eller fellende dom, som regel en frihetsstraff. Domstolsbehandling var nødvendig der noen ikke ville vedta et forelegg for landssvik, men i prinsippet var det kun de mer alvorlige sakene som kom opp for en domstol. I de andre ble straffen fastsatt av politi eller lensmann alene, som om det gjaldt en trafikkbot. Som tidligere nevnt ble det i 1946 adgang til å gi landssvikere forelegg på fengsel med inntil 1 års varighet. Det foreligger ikke statistikk over bruk av fengselsforelegg i de enkelte fylkene. Men hvis praksisen under oppjøret også på det punktet var nokså lik overalt, kan det antas at omkring 50 av de 2 893 som fikk en slik straff, befant seg i Telemark.³⁷ En ytterligere detalj som ikke kommer frem i tabell 1, men som vi skal vende tilbake til avslutningsvis, er at det i Telemark ikke ble avsagt en eneste dødsdom.

Dersom vi sammenligner hvordan utfall fordelte seg mellom by- og landkommuner, finner vi bare små forskjeller, både på landsbasis og innad i Telemark. En tendens som går igjen, også i Telemark, er imidlertid at det i byene er noe færre dommer og noe flere henleggelse. Den generelle likheten mellom resultatene fra rettsoppjøret i forskjellige landsdeler og i bygd og by skyldes på den ene siden at de som ble etterforsket, overalt fordelte seg

36. Skobba 1994: 11

37. Justis- og politidepartementet 1962: 6, 113–114

nokså likt på en skala fra mer til mindre alvorlige former for landssvik. En medvirkende årsak var Riksadvokatens arbeid for å fremme lik rettspraksis under oppgjøret, både ved hjelp av rundskriv til påtalemakten rundt om i Norge og utsendelse av *Riksadvokatens Meddelelsesblad*, der prinsippdommer ble gjengitt.³⁸

Ifølge jussprofessor Johs. Andenæs (1912–2003) var dessuten de fleste domsavgjørelser under oppgjøret nokså enkle etter at Høyesterett hadde avsagt prinsippdommene.³⁹ Telemark er også typisk om vi sammenligner utfallet av prosessen for menn og kvinner. Som ellers i landet fikk kvinner atskillig oftere straff i form av forelegg (66 prosent) og sjeldnere ved dom (15 prosent). For menn utgjorde de tilsvarende andelene både i Telemark og i landet ellers henholdsvis 35 prosent og oppunder 40 prosent. Forklaringen på de iøynefallende kjønnsforskjellene er at menn oftere hadde vært aktive NS-medlemmer og deltatt i mer alvorlige kollaborasjonshandlinger.⁴⁰

Foreløpig kan vi konkludere med at rettsoppgjøret i Telemark ut fra en statistisk beskrivelse fortøner seg som ganske typisk. Det gjelder det betydelige omfanget, men også de mistenktes kjønn, bosted og handlinger under okkupasjonen samt utfallet av straffeprosessen. Vi skal nå ved hjelp av kvalitative data se nærmere på noen sider ved den praktiske gjennomføringen av oppgjøret i fylket og ta stilling til om også de sammenfaller med hva som er kjent fra andre landsdeler, samt med hva teori om overgangsjustis gir grunn til å forvente.

Unntakstilstand

Det kan gjøres oppmerksom på at det gjeldende forhold fant sted umiddelbart etter krigens avslutning og at det fortsatt hersket en slags krigstilstand i landet. Vi mener av den grunn at behandlingen var fullt ut på sin plass.

Hjemmestyrkenes (HS) talsmann i Telemark, Kjell Staal Eggen (1919–1999), i *Varden* 30. juli 1945 om HS-menns mishandling av to landssvikfanger i Skien.⁴¹

Etter frigjøringen var det på mange vis fortsatt unntakstilstand i Norge, særlig de første månedene. Opinionen var opprørt, og folks harme rettet seg mot hver og en av dem myndighetene betegnet som landssvikere. Også sterke følelser er som nevnt et karakteristisk trekk ved overgangsoppgjør. Følelsesaspektet er ifølge Jon Elster særlig fremtredende under tre betingelser som alle forelå i Norge i mai 1945: 1) Straffeprosessen ble satt i gang umiddelbart etter overgangen, og 2) det autoritære regimet hadde vært kortvarig og 3) hatt relativt liten folkelig oppslutning.⁴² At NS-regimet var blitt påtvunget Norge utenfra, og at Quislings tilhengere av mange nordmenn derfor ble sett på som forrædere, la også til rette for en opphetet stemning. Hva betød så den særegne, følelsesladde atmosfæren for oppgjøret lokalt i Telemark? Vi skal her se kort på noen mulige eksempler.

Det første som bærer preg av overgangsjustis, er massearrestasjonene av mistenkte, som begynte i mai 1945. Det mangler pålitelige talloppgaver for Telemark, men frem til desember dette året skal omkring 24 000 personer ha vært arrestert på landsbasis og deretter blitt holdt i forvaring i kortere eller lengre tid. Et ukjent antall personer ble bragt inn og fengslet uten at det forelå tilstrekkelig begrunnelse. Mange var anholdt uten skriftlig ordre fra juri-

38. Andenæs 1998: 222

39. Andenæs 1987: 96

40. Larsen (upublisert)

41. *Varden* 1945c: 1-2; Tungesvik 2021: 28-33

42. Elster 2004: 39, 41, 140

disk embetsmann i politiet. Antallet arresterte ble to–tre ganger høyere enn eksilmyndighetene hadde planlagt. Mange arrestasjoner med påfølgende internering kan derfor betegnes som mer eller mindre vilkårlige.⁴³ Også mindreårige barn av NS-medlemmer ble i en del tilfeller tatt med av Hjemmestyrkenes (HS) arrestasjonspatroljer.⁴⁴

En viktig årsak til de mange uregelmessighetene var at HS, som ved frigjøringen var gitt vide fullmakter av myndighetene og foretok de fleste pågripelsene, hadde satt opp egne, mer omfattende arrestlister. I Porsgrunn ble listene, som 2. mai 1945 navnga 264 personer, utarbeidet av HS i samarbeid med advokaten Jacob Aall Møller (1906–1989), som ved frigjøringen ble innsatt som fungerende politimester ved Telemark politikammer.⁴⁵ En tilsvarende liste utferdiget av HS ble brukt i Bø.⁴⁶ Det er grunn til å tro at slike lister også andre steder i fylket var grunnlag for arrestasjonene, som dermed kom til å omfatte vesentlig flere enn om myndighetenes direktiver var blitt fulgt.

En annen problematisk side ved arrestasjonene bevæpnede HS-patroljer foretok vurdert ut fra hensynet til rettssikkerhet, er deres håndtering av de mistenkte. Bestemmelsene som var utarbeidet for arrestasjonene, ble ikke fulgt så nøye.⁴⁷ Selv om de som skulle arresteres, sjelden satte seg til motverge og mange arrestasjoner foregikk fredelig, forekom det både i Telemark og andre steder hardhendt behandling og grov voldsbruk. Omfanget av overgrep under arrestasjonene er ukjent, men tidligere rikspolisjef Andreas Aulie (1897–1990) medga i 1950 at fangene mange steder var blitt behandlet på en barsk og hardhjertet måte.⁴⁸

Et mye omtalt tilfelle i Telemark fant sted i Turnhallen i Skien 10. mai 1945, der to arresterte ble mishandlet av tre lokale HS-menn som ville tvinge frem en tilståelse.⁴⁹ I Notodden, der det var opprettet en samlingsarrest ved jernbanestasjonen, ble NS-lensmannen fra Bø tvunget til å krabbe på alle fire i sølevann og opp og ned en haug med ved.⁵⁰ I Vinje mistet Halvor T. Lognvik (1866–1945) livet da han ble skutt under HS' arrestasjon av sønnen Johans Lognvik (1896–1981). Det skjedde da den 78 år gamle faren ifølge HS-mennene satte seg til motverge. Heller ikke den hendelsen er unik for Telemark, ettersom to andre personer, statspolitibetjentene Paul Staksrud (1902–1945) i Oppland og Reidar Borgen (1918–1945) i Akershus, også omkom da de skulle bli arrestert av HS-patroljer kort etter frigjøringen.⁵¹ Omstendighetene er i alle tre tilfellene nødvendigvis uklare, da det ikke var uavhengige vitner til stede.

Forholdene i interneringsleirene, der HS den første tiden de fleste steder sto for vaktholdet, har også vært kritisert fra et rettssikkerhetssynspunkt. Ifølge Aulie var ikke HS-mennene nødvendigvis egnet verken til å arrestere eller til å holde vakt over fangene.⁵² Maktmisbruk fant sted i leirer over hele landet den første tiden, men med store variasjoner fra sted til sted.⁵³ Slag og spark, straffeekseris, langvarig oppstilling og andre kritikkverdige forhold fant sted hyppigere enn hva som inntil nylig har vært kjent, ifølge historikeren Trond Risto Nilssen (f. 1967).⁵⁴ Isolasjonen og den ofte langvarige interneringen, der mye

43. Borge & Vaale 2018: 215–221

44. Borge & Vaale (under utgivelse)

45. Skeie 2007: 384–385, 398

46. Skobba 1994: 51

47. Nilssen 2015: 107

48. Borge & Vaale 2018: 217

49. Varden 1945c: 1–2. Den ene arresterte skal ha fått slått ut tenner, og nesebenet hans ble skadd. St. meld. nr. 64 (1950): 48

50. Skobba 1994: 54–55

51. Fjørtoft 1997: 22–24

52. Borge & Vaale 2018: 221

53. Borge & Vaale 2018: 227

54. Nilssen 2015: 163

tyder på at de fleste ble sittende i minst 30 dager, ble av mange opplevd som en forhåndsstraff.⁵⁵ Så sent som i august 1946 hadde 80–90 av de 104 gjenværende fangene i Miltenberg-leiren i Porsgrunn ennå ikke fått noen dom.⁵⁶

Fra de internerte i denne leiren kom klager på slett forpleining og behandling, også av syke fanger. Kritikken var både rettet mot leirledelsen og vaktmannskapene. Den ansvarlige statsadvokaten henla likevel både den og de fleste andre saker av samme type. Det var vanskelig å bevise at noe straffbart var skjedd, fordi påstand sto mot påstand. Både i Porsgrunnleiren og i et hjelpefengsel i Eidanger ble vaktmenn etterforsket for seksuell omgang med kvinnelige landssvikfanger. Også disse sakene ble henlagt av statsadvokaten, selv om han understreket hvor kritikkverdig vaktmennenes atferd var.⁵⁷

Interneringstidens preg av en straff uten dom skyldtes også et uvanlig strengt leirreglement fra det nasjonale Fengselsstyret, supplert av lokale ordensregler for de enkelte landssvikleirer. Klagen fra Miltenberg gjaldt også en for streng opprettholdelse av disiplin.⁵⁸ I HS' detaljerte leirreglement, datert 4. juli 1945, er da også strenge straffer for enhver forseelse gjennomgangstonen. «De som påtreffes utenfor barakkene i tiden (mellom) kl. 22.00 og kl. 5.00 blir straks beskyttet», står det i første punkt.⁵⁹ Om det faktisk ble løsnet skudd der, er ikke kjent. Skyteepisoder var imidlertid ikke uvanlig i landssvikleirene den første tiden. Noen steder ble det jevnlig avfyrt varselskudd med skarpt for å drive opp fangenes arbeidstempo eller få dem til å adlyde ordre. Fiktive henrettelser forekom også.⁶⁰

Noen voktere ble i 1946 og 1947 tiltalt for overgrep mot landssvikfanger, men de få som ble dømt, fikk milde straffer.⁶¹ De fleste klagesakene ble som sagt henlagt før de nådde domstolene, deriblant saken mot HS-folkene som mishandlet to menn i Turnhallen i Skien. En vaktmann som hadde opptrådt brutalt mot en kvinnelig fange i en midlertidig fangeleir på Langesund skole, ble, trolig som den eneste i Telemark, idømt åtte måneders fengsel i Bamble herredsrett. Han ble senere frifunnet av Agder lagmannsrett.⁶²

Til forskjell fra vanlige varetektsfanger ble landssvikfangene ofte pålagt å arbeide uten betaling både i og utenfor leirene.⁶³ Ved jernbanestasjonen i Notodden ble mannlige fanger satt til å bære sand og planere ut plassen.⁶⁴ I Porsgrunn måtte noen av de kvinnelige landssvikfangene skrelle poteter og renske fisk på *Folkerestauranten*, mens andre ble kommandert til å vaske for Vaktbataljonen på Frednes.⁶⁵

Lokalpressen, som under rettsoppgjøret i hovedsak anså seg som støttespiller for offentlige myndigheter, bidro til å forverre de internertes situasjon. Kanskje er pressens rolle som statsmaktens forlengede arm et typisk trekk der et sterkt, nyetablert regime gjør opp med en svak og upopulær forgjenger? En egen form for forhåndsstraff som rammet de arresterte, også de i Telemark, er at politiet fortløpende ga deres navn og adresser til lokalavisene, som straks formidlet dem ut til offentligheten.⁶⁶ Under omstendighetene var en politisk arrestasjon i seg selv et alvorlig inngrep som kunne tilføre den enkeltes renommé betydelig

55. Borge & Vaale 2018: 218

56. Breviksposten 1946c: 2

57. Nilssen 2015: 119

58. Nilssen 2015: 119

59. Skeie 2007: 400

60. Nilssen 2015: 130–132

61. Hagen 2014: 87

62. St.meld. nr. 64 (1950): 47–49. Her nevnes klager fra i alt seks leirer og hjelpefengsler i Telemark. I tillegg til de allerede nevnte gjelder det Grenland og Høystad skole i Eidanger samt Tangen fangeleir i Langesund.

63. Borge & Vaale 2018: 218

64. Skobba 1994: 54–55

65. Porsgrunn Dagblad 1945: 3

66. Se for eksempel Varden 1945a: 1,4

skade.⁶⁷ Selv de minste saker mot passive NS-medlemmer fikk likevel sin notis i avisene.⁶⁸

Pressen bidro i en del tilfeller senere også til stigmatisering gjennom å fremstille de tiltalte og rettssakene mot dem på en lite objektiv, gjerne sarkastisk måte. *Telemark Arbeiderblad* omtalte ved et tilfelle i 1946 en tiltalt NS-mann som «forvirret og sta Rjukan-nazist».⁶⁹ Og *Breviksposten* gjenga i 1947 NS-fylkesmann Christen Knudsens (1873–1964) forsvarstale i lagmannsretten på en utpreget ironisk måte. Knudsen hadde «intet lært», men tilhørrerbenkene var ifølge avisens referat likevel «fulle av kvinnelige Porsgrunnsnazister som slukte hvert ord med hengivenhet».⁷⁰

Også rettens lagmann kunne i enkelte av NS-sakene opptre ironisk og lite nøytralt overfor tiltalte, etter avisreferatene å dømme. Lagmann for landssviksaker i Agder Lagmannsrett, Arthur Aanesen (1881–1959) fra Skien, synes å utmerke seg i så måte. Aanesen var før krigen ved én anledning blitt kritisert for brysk opptreden mot en advokat i retten, men under rettsoppjøret synes atferden hans ofte å ha hatt et slikt preg.⁷¹ Han startet flere ganger hissige diskusjoner med tiltalte og avbrøt ved én anledning sin utspørring med ordene «(d)a opphører enhver eksaminasjon. Selv et barn forsto at tyskerne ikke var 'venner'».⁷² Enkelte dommere i landssviksaker la tilsynelatende mindre bånd på seg enn normalt, også utenfor Telemark. Den erfarne sorenskriveren Jacob Bredrup (1880–1962) fant det nedslående at en dommer nå kunne behandle en tiltalt overlegent eller arrogant fra sitt dommer-sete. Det er ikke usannsynlig at han siktet til lagmann Erik Solems (1877–1949) tidvis sarkastiske kommentarer i rettssaken mot NS-leder Vidkun Quisling fra Telemark da denne ble ført for Eidsivating lagmannsrett høsten 1945.⁷³

De såkalte tyskerjentene, som ikke hadde forbrutt seg mot noen lov og aldri fikk tildelt noen formell straff, ble likevel både anholdt og internert i store antall våren 1945. Det skjedde både i Telemark og ellers i landet. Også de ble i de fleste tilfeller arrestert av HS og internert under fengselslignende forhold under oppsyn av bevæpnede vakter.⁷⁴ Flere hundre kvinner mistenkt for å ha hatt forhold til tyske menn ble internert i Skien.⁷⁵ Og i den før nevnte Miltenberg-leiren i Porsgrunn ble «tyskertøser» plassert i 2. etasje i en brakke sammen med kvinnelige NS-medlemmer.⁷⁶

Senere i mai satte HS uten noen lovhjemmel internerte tyskerjenter til å vaske Gimsøy skole i Skien, som tyskerne hadde brukt under krigen.⁷⁷ Og den 17. mai 1945 hadde politimesteren i Telemark gitt både tyskerjenter og NS-medlemmer forbud mot å vise seg offentlig. «De har jo heller ikke noe å gjøre ute en frihetsdag», kommenterte *Telemark Arbeiderblad*.⁷⁸ 16. mai kunne *Varden* fortelle at «lokalkjente karer» fra Hjemmefronten (HF) hadde kommandert 30–40 tyskerjenter til å forlate en lang kø av unge kvinner som ville kjøpe nylonstrømper til nasjonaldagen.⁷⁹

Å kritisere sider ved rettsoppjøret var i debattklimaet som rådet i årene 1945–1952, ikke uproblematisk noe sted i Norge, heller ikke i Telemark. Både i pressen og fra ledende politi-

67. Borge & Vaale 2018: 216; Ellingsen, 1993: 162

68. Skeie 2007: 399

69. *Telemark Arbeiderblad* 1946a: 4

70. *Breviksposten* 1947: 3

71. *Dagbladet* 1939: 12; *Telemark Arbeiderblad* 1939: 1

72. *Breviksposten* 1945: 3; *Breviksposten* 1946b: 3

73. Borge & Vaale 2018: 183

74. Borge & Vaale 2018: 221–226

75. Fure 2014: 283

76. Skeie 2007: 399

77. *Varden* 2020: 40; *Telemark Arbeiderblad* 1945b: 4; Hella 2015: 12–13

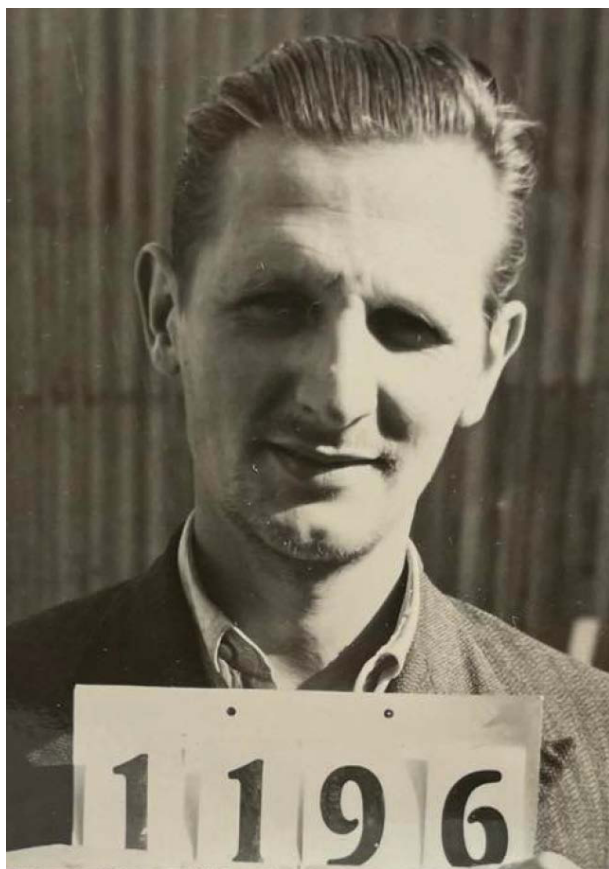
78. *Telemark Arbeiderblad* 1945a: 3

79. Fure 2021: 49; *Varden* 19. mai 2020: 40

kere ble kritikk av oppgjøret jevnlig omtalt som «angrep» på det eller som «agitasjon». De som møtte kritikken slik, gikk ikke inn på innholdet i den. I stedet avviste de den som samfunns-skadelig, ikke sjelden også som nazistisk. I trontaledebatten 14. desember 1945 var Ap-representanten Sverre Løberg (1905–1976) fra Skien i Telemark for eksempel oppbrakt over at to høyesterettsdommere hadde dissentert i spørsmålet om London-regjeringens lovgivnings-myndighet. Følgelig var det nå fritt frem for «enhver kvart-nazifisert jurist i landet» å holde liv i tvilen om hvorvidt landssvikanordningen av 1944 overhodet var lovlig, sa han.⁸⁰

Mellom 20 og 25 personer, de fleste tidligere NS-medlemmer, ble i årene 1946–1953 tiltalt for ærekrenkende ytringer om offentlige tjenestemenn med forbindelse til rettsoppgjøret. Noen av de tiltalte ble idømt og sonet fengselsstraffer på opptil 1 år. Straffenivået var uvanlig høyt for injuriersaker, trolig fordi myndighetene oppfattet enhver kritikk mot involverte embets- og tjenestemenn som forsøk på å velte hele oppgjøret.⁸¹ En av de mest kjente injuriersakene gjaldt Arne Bergsvik (1892–1968), tidligere NS-ordfører på Notodden.

Lagmannsretten dømte ham i 1950 til 60 dagers ubetinget fengsel for en «graverende» påstand om fangebehandlingen i Bretvedt kvinnefengsel og for beskyldninger om feilaktige vitneutsagn i en landssviksak. Det spesielle ved saken er at det ifølge retten forelå «særdel-les» formildende omstendigheter, ettersom skriftet han ble dømt for, visstnok et uferdig manuskript med engelsk tekst, verken var offentliggjort eller skrevet med tanke på offentliggjøring. Det fantes kun noen stensiler beregnet på Bergsviks egen familie og etterkom-mere, som et politisk testamente.⁸²

Bilde 3. Bernt Somdalen. Kilde: Privatarkiv Baard Herman Borge.

80. Borge & Vaale 2018: 93

81. Borge & Vaale 2018: 254–277

82. Borge & Vaale 2018: 260–266

Et siste eksempel som kan illustrere hvordan oppgjøret også i Telemark ble gjennomført på en måte som ikke bare avvek fra normal rettspraksis, men konsekvent var til ulempe for de mistenkte, er politiets bruk av uvanlige og noen ganger også ulovlige etterforskningsmetoder.⁸³ Religionshistorikeren Ingeborg Solbrekken (f. 1961) har beskrevet hvordan den tidligere Gestapo-agenten Bernt Somdalen (1917–1986) i 1947 unngikk dødsstraff for angiveri ved å tilby Oslopolitiet til dels oppdiktet informasjon om andre landssvikfanger og NS-folk. Somdalen ble deretter i flere år sendt rundt til ulike politidistrikter som provokatør og etterforsker under dekknavnet «politifullmektig Bang».

Rapportene hans ble benyttet av påtalemyndighetene i en rekke større landssviksaker, selv om opplysningene hans var upålitelige og kan ha ført til justismord.⁸⁴ Somdalen opererte mye i Telemark, både på Notodden og i Kragerø, Porsgrunn og Skien. Og han opptrådte ikke bare som «etterforsker», men også som provokatør. Hos et ektepar i Kragerø, der ansatte ved politikammeret anså «Bang» som en kollega, gir han seg for eksempel ut for å være NS-vennlig i håp om at de to skal komme med informasjon. Han skal, blant annet i Kragerø, også ha foretatt avhør ved bruk av press og trusler.⁸⁵ Hvilken innvirkning Somdalens virksomhet fikk for utfallet av konkrete landssviksaker, er ikke undersøkt systematisk verken i Telemark eller andre steder.

En oppsummering så langt kan være at den praktiske gjennomføringen av rettsoppgjøret i Telemark som ellers i landet på mange vis bar preg av overgangsjustis i en turbulent, historisk situasjon. Følgen var en allmenn svekkelse av de rettighetene og det rettsvernet som mistenkte, varetektsfanger og tiltalte har i Norge under normale omstendigheter. Også slik sett var Telemark typisk. Samtidig er det noen nyanser i bildet, som vi nå skal se.

Profitører, politifolk og krigsforbrytere

De vanlige landssviksaker er (...) ikke så vanskelige. (...) Verre er det med de økonomiske landssvikerne. Disse sakene er meget tunge og innviklede å arbeide med.

Politifullmektig Sverre Knudsen (1915–1991) ved Telemark politikammer i januar 1946.⁸⁶

Et område der normale rettsprinsipper, sett fra de mistenktes side, ikke ble tøyd i samme grad, er den økonomiske delen av rettsoppgjøret. Gjennomføringen var i det tilfellet dermed ikke typisk for overgangsjustis verken i Telemark eller på landsbasis. De som ble etterforsket i denne typen saker, var sjelden NS-medlemmer og ble dermed ikke, som dem, i utgangspunktet antatt å være skyldige. Det de ble mistenkt for, var såkalt økonomisk landssvik, ved at de hadde skaffet seg «utilbørlig» fortjeneste ved å arbeide for tyskerne.

Også på dette punktet ligner forholdene i Telemark på landet ellers, både ved at økonomiske saker kom sent opp, og fordi straffbar opptreden gjerne var vanskelig å påvise. Med unntak av de krigsprofitørene som også var NS-sympatisører og i regelen ble straffet hardt, fikk næringsdrivende ofte landssviksakene sine henlagt eller avgjort ved milde dommer. I en undersøkelse blant 31 mistenkte i Telemark som alle var etablerte i næringslivet allerede da krigen kom, viste det seg at bare tre fikk fengselsstraff, mens 18 fikk saken henlagt.⁸⁷ Politifullmektig Sverre Knudsen i Porsgrunn oppsummerte da også i januar 1948 behand-

83. Borge & Vaale 2018: 271–273

84. Solbrekken 2015: 44–45, 121–124, 135, 181–186, 220–223

85. Solbrekken 2015: 232–241

86. Breviksposten 1946a: 3

87. Ellingsen 1993: 162

Bilde 4. Sverre Knudsen. Kilde: Privatarkiv Baard Herman Borge.

lingen av de økonomiske sakene i fylket ved å si at den ikke hadde gått så tilfredsstillende som en kunne ønske.⁸⁸

Vi har så langt konkludert med at rettsoppgjøret i Telemark foregikk på en måte som ikke skiller seg nevneverdig fra hva som er kjent fra andre landsdeler. I fylket finnes det imidlertid to aspekter ved oppgjøret som avviker fra det typiske. Et av eksemplene, som gjelder Skien, er enestående for Telemark, mens det andre bare har en parallell i ett annet av landets fylker. Det mest særegne ved Telemark er i vår sammenheng antakelig det interne oppgjøret i politietaten, der mange av fylkets embets- og tjenestemenn allerede høsten 1940 hadde gått inn i NS. Både i Skien og i Porsgrunn var det kollektive innmeldinger på politiskamrene, særlig blant tjenestemennene. Da freden kom og rikspolitisjef Aulie ga alle nyutnevnte politimestre instruks om å suspendere etatens NS-medlemmer, ble ordren trosset av politimesteren i Skien etter press fra HF.⁸⁹

Siden fortsatte de fleste av Skienkorpsets NS-medlemmer i etaten mens sakene deres ble gransket. Aulie vurderte å sende styrker til «opprørsbyen», men unnlot å gjøre det. En intern granskingskommisjon ga senere en stor del av NS-medlemmene blant Skiens politifolk påtaleunntatelse, slik at de kunne ansettes på nytt. Enda mer oppsikt vakte det imidlertid at en gruppe NS-medlemmer som kommisjonen ikke hadde villet godkjenne, også fikk bli værende i Skienpolitiet. Det skjedde etter en unik, kollektiv rettssak i 1948 der lokale HF-ledere tok NS-politimennene i forsvar og hevdet at de nærmest hadde meldt seg inn på ordre fra HF.⁹⁰

I hvilken grad det var tilfellet, er i dag vanskelig å vurdere. Motivene for innmelding varierte. Noen politifolk hadde hatt kontakt med HF, andre var NS-sympatisører. Utfallet av

88. Breviksposten 1948: 3

89. Ringdal 1987: 33, 41, 349, 357

90. Ringdal 1987: 357–358

etatens internoppgjør i Skien ble uansett en mildere praksis enn ved andre politikamre, der terskelen for å avsette ansatte for «unasjonal» atferd som regel var vesentlig lavere.⁹¹ Det etatsinterne politioppgjøret i Telemark forløp altså på en enestående måte, men det skyldtes spesielle, lokale forhold. Forløpet vitner om uvanlige, til dels kaotiske tilstander, men lar seg ellers ikke så lett karakterisere som typisk for overgangsoppgjør.

Det andre forholdet som er spesielt ved oppjøret i Telemark, er det før nevnte fraværet av dødsdommer i både landssvik- og krigsforbrytersaker. Blant de øvrige fylkene var det bare i Sogn og Fjordane at domstolene, som i Telemark, unnlot å ta i bruk lovens strengeste straff. Den av de landssviktiltalte i Telemark som fikk lengst frihetsstraff, var frontkjemperen og fangevokteren Willy Ramberg (1925–2011). Ramberg ble i januar 1949 av lagmannsretten i Skien idømt 20 års tvangsarbeid for blant annet mishandling av jugoslaviske fanger.⁹²

Bilde 5. Willy Ramberg. Kilde: Privatarkiv Baard Herman Borge.

Flere personer fra Telemark fylke som ble tiltalt andre steder i landet, fikk også harde straffer under rettsoppgjøret, men de faller utenfor rammen til denne artikkelen.⁹³

I Telemarks eneste krigsforbrytersak sto de tyske politisoldatene Robert Hirt (f. 1916) og Werner Pöhlmann (f. 1920) under tiltale for 4. november 1944 å ha skutt og drept to nordmenn på Lifjell.⁹⁴ Saken ble pådømt etter den før nevnte juridisk kontroversielle krigsforbryteranordningen av 4. mai 1945. Den ga dommerne vid adgang til bruk av dødsstraff for handlinger begått lenge før anordningen ble til. Domstolene, som ofte ble en modererende faktor i rettsoppgjøret, tok likevel hensyn til formildende omstendigheter. Av den grunn ble det samlede antall dødsdommer over tyske krigsforbrytere vesentlig lavere enn anordningens arkitekter og påtalemyndigheten hadde sett for seg i 1944–1945.⁹⁵

91. Ringdal 1987: 357–358; Solbrekken 2015: 241–242

92. Varden 1949: 4; Telemark Arbeiderblad 1949: 10

93. Sigurd Rivrud (1921–2000) og Per Asbjørn Erstad (1918–1998) var medlemmer av Rinnan-banden i Trondheim. Rivrud fikk livsvarig fengsel, mens Erstad fikk 20 år. Grøneng 1996: 535–536

94. Telemark Arbeiderblad 1946b: 7; Telemark Arbeiderblad 1946c: 8

95. Vaale & Borge 2022: 21–25

I rettssaken mot Hirt og Pöhlmann ble sistnevnte frifunnet fordi han neppe hadde avfyrt noen drepende skudd. Robert Hirt ble derimot kjent skyldig i to drap, men unngikk dødsstraff. Retten la i sin vurdering vekt på at Hirt «helt siden guttedagene» hadde vokst opp i militære omgivelser, og at det hadde hatt en uheldig innflytelse på ham. Lagmannsrettens dom av 13. desember 1946 lød på 7 ½ års tvangsarbeid.⁹⁶ I et overgangsteoretisk perspektiv fremstår fraværet av dødsdommer, særlig i krigsforbrytersakene, som et avvikende trekk ved Telemark.

Konklusjon

Tross enkelte særtrekk ved overgangsoppjøret slik det ble gjennomført lokalt i fylket, fremstår det alt i alt som representativt for straffeprosessen i landet som helhet. Det har dessuten mange fellestrekk med tilsvarende oppgjør i andre land der maktforholdene ved overgangen legger til rette for umiddelbar og omfattende bruk av straff. Mange sider ved gjennomføringen i Telemark kan kritiseres dersom de vurderes ut fra normale krav til rettsikkerhet. Oppgjørets overordnede formål, å straffe forbrytelser begått under krig og okkupasjon, var likevel berettiget. Mange av de dømte fikk også her, tross et preg av overgangsjustis på en rekke områder, en fortjent straff etter grundig rettsbehandling.⁹⁷

Takk

Forfatterne vil takke de anonyme fagfellene for nyttige kommentarer under vårt arbeid med denne artikkelen.

Litteratur

- Andenæs, J. (1987). *Et liv blant paragrafer*. Gyldendal.
- Andenæs, J. (1998). *Det vanskelige oppjøret*. Tano-Aschehoug.
- Borge, B. H. (2012). *I rettsoppjørets lange skygger. Andre generasjons problemer i lys av moderne transisjonsteori* [Doktoravhandling]. Universitetet i Bergen.
- Borge, B. H. (2019). Transitional victimization: Collaborator's Offspring as Children at Risk. *Children & Society*, 33(3), 213–225. <https://doi.org/10.1111/chso.12328>
- Borge, B. H. (2021). Rettsoppjøret i Telemark. *Telemark historie*, 42, 24–37. Telemark historielag.
- Borge, B. H. & Vaale, L.-E. (2018). *Grunnlovens største prøve. Rettsoppjøret etter 1945*. Scandinavian Academic Press.
- Borge, B. H. & Vaale, L.-E. (2021). Stretching the rule of law: how the Norwegian resistance movement influenced the provisional treason decrees of the exile government, 1944–1945. *Scandinavian Journal of History*, 46(1), 105–124. <https://doi.org/10.1080/03468755.2020.1762724>
- Borge, B. H. & Vaale, L.-E. (under utgivelse). «An echo of our parents»: Norway's legal reckoning with underage NS collaborators. I B. H. Borge, E. Kleinau & I. C. Mochmann (Red.), *Children and youth at risk in times of transition. Interdisciplinary and international perspectives*. De Gruyter Oldenbourg.
- Breviksposten (1945, 06. september). De første landssvikdommene i lagmannsretten i Skien.
- Breviksposten (1946a, 11. januar). Nå blir det fart på landssvik-oppjøret her i distriktet.
- Breviksposten (1946b, 08. juni). Saken mot Sigurd Keim.
- Breviksposten (1946c, 17. august). Landssvikfanger fra Porsgrunn til Sem tvangsarbeidsanstalt.
- Breviksposten (1947, 30. september): «Fylkesmann» Chr. Knudsen for lagmannsretten.
- Breviksposten (1948, 07. januar). 2400 landssvik-saker ferdigbehandlet i Telemark politidistrikt.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, 08. august). «Salvador Allende». Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Salvador-Allende>
- Dagbladet (1939, 29. juni). Lagdommer Aanesen behandlet meg uforskammet! sier advokat Rødne.

96. Telemark Arbeiderblad 1946c: 8

97. Borge & Vaale 2018: 298

- de Figueiredo, I. (2004). Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som historisk problem. I H. F. Dahl & Ø. Sørensen (Red.), *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (s. 30–51). Pax.
- Ellingsen, D. (1993). *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. Gyldendal.
- Elster, J. (2004). *Oppgjøret med fortiden*. Universitetsforlaget.
- Elster, J. (Red.). (2006). *Reparation and Retribution in the Transition to Democracy*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511584343>
- Fjørtoft, K. (1997). *Oppgjøret som ikke tok slutt*. Gyldendal.
- Fure, J. S. (2021). Unntaksår, overgangstid og gjenopprettelse. Varden mai-desember 1945. *Telemark historie*, 42, 38-56.
- Fure, J. S. (2014). Unntaksår: Telemark i krig. I O. Rovde & I. Skobba (Red.), *Telemarks historie etter 1905* (Bd. 3, s. 217–242). Fagbokforlaget. <https://doi.org/10.18261/issn1894-3195-2015-04-09>
- Golob, S. (2002). 'Forced to Be Free': Globalized Justice, Pacted Democracy, and the Pinochet Case. *Democratization*, 9(2), 21–42. <https://doi.org/10.1080/714000254>
- Graver, H. P. (2015). *Dommernes krig: Den tyske okkupasjonen 1940-1945 og den norske rettsstaten*. Pax.
- Grøneng, K. (1996). *En blodig dokumentasjon fra oppgjøret med Rinnanbanden*. Midt-Norge Forlag.
- Hagen, I. (2014). *Oppgjørets time: om landssvikoppgjørets skyggesider*. Spartacus.
- Hella, V. (2015, 19. februar). Dramatisk klippeaksjon i Valebø. *Telemarksavisa*.
- Haakonsen R. (Red.). (1995). *Vi er fri! Skien i krigsårene 1940-45*. Skien historielag.
- Huyse, L. (1995). Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past. I N. Kritz (Red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with former Regimes* (s. 337–349). United States Institute of Peace Press.
- Huyse, L. (2000). The Criminal Justice System as a Political Actor in Regime Transitions: The Case of Belgium, 1944-1950. I I. Deák, J. T. Gross & T. Judt (Red.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath* (s. 157–172). Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400832057>
- Huyse, L. (2006). Belgian and Dutch Purges after World War II Compared. I J. Elster (Red.), *Reparation and Retribution in the Transition to Democracy* (s. 164–178). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511584343.011>
- Innst. O. nr. 58 (1948). Innstilling fra protokollkomiteen angående kongelig resolusjon av 27. juli 1945 om at fylkesmann K. O. P. Bergsvik gjeninnsettes i Telemark fylkesmannsembete. Protokollkomiteen. <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1948&paid=6&wid=b&psid=DIVL768>
- Judt, T. (2007). *Postwar – A History of Europe Since 1945*. The Penguin Press.
- Justis- og politidepartementet (1962). *Om landssvikoppgjøret*. Mariendal.
- Kirchheimer, O. (1995). Trial by Fiat of the Successor Regime. I N. Kritz (Red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with former Regimes* (s. 350–358). United States Institute of Peace Press.
- Kragerø Blad (1945, 09. mai). Kunngjøring fra fylkesmannen i Telemark.
- Larsen, S. U. (1998). Rettsoppgjør i en elitestyrte overgang: Gjeninnføringen av demokrati i Norge etter 1945. I B.-A. Andreassen & E. Skaar (Red.), *Forsoning eller rettferdighet? Om beskyttelse av menneskerettighetene gjennom rettstribunaler og sannhetskommisjoner* (s. 235–273). Cappelen Akademisk Forlag.
- Larsen, S. U. (upublisert). Database med opplysninger om NS-medlemmer og frontkjemper.
- Linz, J. & Stepan, A. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Johns Hopkins University Press. <https://doi.org/10.56021/9780801851575>
- Martens, O. (2013). Strafrecht als Instrument der Politik? Über die Grenzen der Argumentation für und gegen eine strafrechtliche 'Bewältigung' der Vergangenheit. I U. Neumann, C. Prittwitz, P. Abrão, L. J. Swenson Jr. & M. D. Torelly (Red.), *Transitional Justice: Das Problem gerechter strafrechtlicher Vergangenheitsbewältigung* (s. 207–236). Internationaler Verlag der Wissenschaften. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-02702-0/16>
- Neumann, U. (2013). Die Rolle von Recht, Gesellschaft und Politik bei der Verarbeitung von 'Unrechtssystemen'. I U. Neumann, C. Prittwitz, P. Abrão, L. J. Swenson Jr. & M. D. Torelly (Red.),

- Transitional Justice. Das Problem gerechter strafrechtlicher Vergangenheitsbewältigung* (s. 39–52). Internationaler Verlag der Wissenschaften. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-02702-0/7>
- Nilssen, T. R. (2015). *Da freden brøt løs: De første månedene i frihet etter andre verdenskrig*. Universitetsforlaget.
- Novick, P. (1968). *The Resistance versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France*. Columbia University Press.
- Porsgrunn Dagblad (1945, 09. august). Daglig liv i NS-fangeleiren i Porsgrunn.
- Ringdal, N. J. (1987). *Mellom barken og veden: Politiet under okkupasjonen*. Aschehoug.
- Schandevyl, E. (2018). Transitional Justice and Cultural Memory: The Prison Diaries of Ernest Claes and their Literary Adaptation (1944–1951). *Life Writing*, 15(1), 9–22. <https://doi.org/10.1080/14484528.2017.1239054>
- Shammas, V. L. (2016). Who's afraid of penal populism? Technocracy and 'the people' in the sociology of punishment. *Contemporary Justice review*, (19)3, 325–346. <http://dx.doi.org/10.1080/10282580.2016.1185946>
- Skaar, E. & Andreassen, B.-A. (1998). Oppgjør med alvorlige menneskerettighetsovergrep i overgang til demokrati. I B.-A. Andreassen & E. Skaar (Red.), *Forsoning eller rettferdighet? Om beskyttelse av menneskerettighetene gjennom rettstribunaler og sannhetskommisjoner* (s. 10–49). Cappelen Akademisk Forlag.
- Skeie, J. (2007). *Porsgrunns historie: Bd. 3. Storindustriens havneby*. Porsgrunn kommune.
- Skobba, I. (1994). *Heimefront, Nasjonal Samling og Svartebørs. Okkupasjonssoger frå Bø 1940-45*. Varsko forlag.
- Solbrekken, I. (2015). *Landssvikoppgjørets hemmelige historie*. Opera forlag.
- Statistisk sentralbyrå (SSB). (1950). *Folketellingen i Norge 3. desember 1946. 1*. Aschehoug.
- Statistisk sentralbyrå (SSB). (1954). *Statistikk over landssvik 1940-1945*. Aschehoug.
- St. meld. nr. 64 (1950). *Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikene*. Justis- og politidepartementet.
- Telemark Arbeiderblad (1939, 29. juni). Lagmann Aanesen måtte klubbe voldsomt.
- Telemark Arbeiderblad (1945a, 15. mai). Portforbud for NS-folk og tyskerjenter 17. mai.
- Telemark Arbeiderblad (1946a, 28. februar). En forvirret og sta Rjukan-nazist i lagmannsretten.
- Telemark Arbeiderblad (1946b, 17. desember). Lifjellaffæren i Lagmannsrett. Den første krigsforbrytersak i Telemark.
- Telemark Arbeiderblad (1946c, 20. desember). Lifjell-saken: Pøhlmann ble blankt frifunnet for å ha skutt Vaa. Robert Hirt 7 års tvangsarbeid.
- Telemark Arbeiderblad (1949, 12. mars). 20 år for Ramberg. Rettens mindretall stemte for livsvarig fengsel.
- Trae, S. V. (2015). «*Lamplight*»: krig og motstand i Notodden/Øvre Telemark 1940-45. Notodden & omegn heimefrontmuseum.
- Tungesvik, T. (2021, 24. april). Krigshelten forsvarte fangemishandling. *Varden*.
- Turner, C. (2013). Deconstructing Transitional Justice. *Law and Critique*, 24(2), 193–209. <https://doi.org/10.1007/s10978-013-9119-z>
- Varden (1945a, 11. mai). Utrenskningen av nazi-elementene går sin gang over landet. Flere hundre NS-folk arrestert i Telemark.
- Varden (1945c, 30. juli). Mishandling av fanger i Turnhallen. En anklage og et svar.
- Varden (1949, 01. mars). Lagmannsretten i dag: Willy Ramberg tiltalt for mord på 12 serbere.
- Varden (2020, 09. mai). Fredsfest, forbudt fyll og en fantastisk gave.
- Vaale, L.-E. (upublisert). *Krig, okkupasjon og oppgjør i Kragerø 1940-1950*.
- Vaale, L.-E. & Borge, B. H. (2022). Caught between International Law and National Constitution: The Legal Reckoning with Foreign War Criminals in Norway after 1945. *Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory Research Paper Series*, (2), 1–31. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4001540>
- Zalaquett, J. (1995). Confronting Human Rights Violations Committed by Former Governments: Principles Applicable and Political Constraints.' I N. J. Kritz (Red.), *Transitional Justice* (Bd. 1, s. 3–31). United States Institute of Peace Press.